

EL MÓN DE L'ART I LA MASIA
Isidor Cònsul

-|-
APUNTS ETIMOLÒGICS I HISTÒRICS

Abans d'entrar en matèria d'una manera massa directa, em penso que pot anar bé recordar consideracions de tipus històric que, segurament, ja s'hauran dit en sessions anteriors d'aquest mateix cicle. I podem començar per l'anàlisi dels mots **“mas i masia** que deriven del llatí **“mansus”** i **“mansum”**, participis passius dels verbs **“maneo”** (que vol dir quedar-se, romandre, estar-se ...) i **“mando”** (que significa encarregar, confiar ...). De la fusió d'aquest dos sentits hauria sortit el concepte **“estança per encàrrec”**, o bé **“romandre en algun lloc sota la confiança o l'ordre d'algú”**, que harmonitza bé amb el sentit d'assentament, colonització i permanència en el mateix lloc que s'habita com a conseqüència d'un pacte. En català la paraula mas està documentada des del segle XII i té, d'entrada, una connotació més àmplia que no pas masia. Des dels segles medievals, el mas dona sentit a una explotació agrària que té, com a centre, l'habitatge bastit en funció dels mateixos conreus. En el seu origen, doncs, mas designa un conjunt patrimonial i un tipus de relació entre el senyor feudal que n'és propietari i el pagès que hi és adscrit de manera estable a conseqüència d'un tracte. És així que mas té connotació d'hisenda i propietat, mentre que masia -una paraula documentada més tard- només sol referir-se a la construcció arquitectònica central de l'explotació agrària. De tota manera, encara que la distinció sembli clara en termes teòrics, tots dos termes remetent a uns conceptes que, en la pràctica, es confonen, es barregen i canvien segons el temps i el lloc.

Vist des d'una perspectiva històrica, la realitat social i econòmica que abasta el mas va originar-se en l'alta edat mitjana a la Catalunya oriental, entre el Prepirineu i la Serralada Transversal, a les actuals comarques del Solsonès, el Berguedà, Osona, el Ripollès i la Garrotxa. En foren causa directa la pressió econòmica i demogràfica exercida sobre les propietats feudals, i l'exigència d'haver d'explotar al màxim els fruits de la terra. La mateixa lògica va imposar-ne la parcel·lació i divisió en masos. Masos que eren regentats, des del seu origen, per una família que hi treballava i hi vivia de manera exclusiva. Aquest fet, haver-hi de viure i viure'n, va imposar el caràcter

autàrquic dels masos: una explotació de la qual se n'ha de treure una varietat de productes i exigeix, per aquest motiu, una minuciosa organització. Per començar, el mas s'obria a quatre espais i a quatre àrees d'explotació: el bosc, la pastura, la terra de conreu i les edificacions, que no són només la vivenda, sinó que contempnen també els espais que fan de graner, trull, celler, cort, galliner, estable, etc. El bosc dona fusta, caça i fruits silvestres; la pastura resulta bàsica per a la ramaderia del mas; les terres de conreu són una altra font de riquesa i la darrera de les àrees, els edificis, a més de la funció de vivenda, fan de rebost, magatzem, estable i corral.

El concepte social i econòmic del mas té el seu moment de desenvolupament màxim durant els segles XVII i XVIII. El testimoni dels viatges d'aquest temps parlen d'una Catalunya totalment habitada, de manera que des d'una masia es veu l'altra i no es pot caminar més de tres o quatre llegües sense que no es trobin viles, llocs, cases i hostals bons. Un altre viatger del XVIII, Arthur Young, va visitar Catalunya l'estiu de 1787, entrant per Viella, i va deixar el seu testimoni en un llibre molt interessant i recomanable, *Viatge a Catalunya*, on trobo una de les primeres referències artístiques, estrictament literàries, d'una masia. Arriba a Folquer, venint del port de Comiols, i escriu que és la primera vegada que es troba amb una instal·lació passable d'ençà que ha entrat a Catalunya. Hi va posar la nit del 14 de juliol i va ser testimoni d'una d'aquestes tronades espectaculars que va descriure així en el seu carnet de ruta: *Els llamps del nostre país no són més que febles lluentors al costat de les flames enlluernadores d'aquesta atmosfera ardent i sobrecarregada d'electricitat. Es veu la línia dels Pirineus que s'estén sobre una llargada de més de cent milles. La ziga-zaga dels llamps n'il·luminava la meitat i semblava un torrent de foc a una altitud immensa. La blancor d'aquesta flama era enlluernadora. Quadre sublim, grandíós, terrible.*

La masia encara existeix, si fa no fa com va trobar-la Young, i ha entrat per altres bandes en el món de l'art. Un dels propietaris actuals, Joaquim Maluquer, la descriu i evoca de manera delicada en el llibre *Paisatge amb figures*, i un altre dels propietaris és el pintor Joan Hernández Pijoan, cunyat de Joaquim Maluquer, que hi té un dels seus estudis. La pintura d'Hernández Pijoan tendeix a l'abstracció i entre els seus temes pictòrics no hi trobareu pas els de la masia en el seu sentit més

convencional, però sí una certa construcció de paisatge a base d'abstraccions, franges de color argilós i taques de terra.

-II-

LES TENSIONS DEL SEGLE XIX

El món de la masia no va entrar en el món de l'art fins al segle XIX, i ho va fer per dos motius, el primer dels quals és estètic i el segon de polític i socioeconòmic. Fins a l'arribada del Romanticisme, en el primer terç del segle XIX, els paisatges a penes si havien entrat en la literatura. En tot cas, eren paisatges ideals i bucòlics, falsos. Paisatges inventats i postissos, fets de primaveres eternes, amb el cel sempre blau, els prats verds, ocells i rierols, cervatells quasi domèstics i uns pastors tan cultes que, quan no eren poetes, eren músics. Dins del món de l'art, a aquesta mena de paisatge se'l coneix amb el nom de "locus amoenus", és a dir, lloc agradable, harmoniós, apacible, marc ideal, escenari perfecte per a exposar-hi els sentiments i les accions dels protagonistes. Un aparador que va aguantar fins a finals del XVIII.

Un dels canvis estètics més espectaculars de l'espirit romàntic va venir amb uns paisatges dinàmics que substituïen l'estatisme anterior: l'escenari es feia viu i el paisatge sovint era tractat com un personatge més. Una mostra l'hem vist en el cas de la tempesta que, des de Folquer, va descriure Arthur Young: llampecs com un torrent de foc i les flames enlluernadores d'una atmosfera ardent i sobrecarregada ...

Cap a mitjan del segle XIX, el Romanticisme va desembocar en l'anomenada literatura realista, la literatura que vol ser mirall de la realitat i, com a exemple, he triat un text de joventut de Verdaguer que descriu, en una carta a un amic de Barcelona, com era la masia on s'estava, can Tona, a mig camí entre Folgueroles i Vic. La masia on va escriure bona part dels seus textos de joventut, a més de les primeres versions de *L'Atlàntida*. Prop de 150 anys després, la masia de can Tona, es manté amb les mateixes característiques, com si aquest segle i mig no li hagués fet ni pessigolles:

La casa de can Tona, que haurà sentit anomenar vostè tal vegada, está a la part de sol ixent de la ciutat, a mig camí de Folgueroles, que és lo poble d'on só fill, situat més al peu de la muntanya. No li renten los peus rietets d'escuma, ni l'enrotllen jardins de flors, ni canten calàndries ni merlots entre els arbres que l'ombregen. Res d'això: lo

riu o riero corre a cosa de sis-centes passes de la casa, de modo que no ens fa nosa ni servei, ni a nosaltres ni als camps, que, per ser alterosos, no poden rebre d'ell cap regada, amb prou que se'ls posaria bé sis o set vegades l'any. Lo demás, mica avant, mica enrere és com qualsevol casa de pagès de les que vostè haja vist: un parell de bous, dos o tres de bestiar de peu rodó, ovelles que belen, gallines que escatainen, seria lo que vostè veuria per aqueixos camps i margenades.

El text està datat el gener de 1867. És a dir, dins de la complexitat històrica i política del segle XIX, a l'eix de la lluita entre progressistes i moderats: una lluita que van ser el pa de cada dia durant bona part del segle XIX, si més no entre 1812 i 1876, emmarcada en l'esforç de construcció d'un nou model d'estat, més modern, en la línia de transformació burgesa que es donava dins de les principals potències d'Europa. Dit de manera sintètica, fou la lluita per enderrocar l'Antic Règim: el sistema polític que venia del Renaixement i s'havia enfortit en els segles XVII i XVIII. Un Antic Règim que s'havia tornat obsolet davant dels canvis promoguts pels avenços científics i l'empenta d'una nova classe social, la burgesia, que ja tenia el poder econòmic però necessitava el polític per donar un aire nou al concepte de l'estat, modernitzar-lo segons els seus interessos i poder continuar amb la seva dinàmica de creixement. A grans trets, aquest procés de substitució de l'Antic Règim es va fer de dues maneres molt diferents a Europa: una diguem-ne pacífica, a través del pacte social (és el cas d'Anglaterra amb la divisió del poder entre els lords i els comuns), i una altra de traumàtica, a França, amb el procés històric que es coneix amb el nom de Revolució Francesa i que els manuals d'història expliquen com a paradigma de revolució burgesa.

A l'Estat Espanyol, la Guerra del Francès (1808-1814), fou l'inici de la caiguda de l'Antic Règim i la possibilitat de construir una nova concepció de l'Estat. En plena guerra contra Napoleó, les Corts es van reunir a Cadis i hi van proclamar la Constitució de 1812 que desmuntava la monarquia absolutista vigent fins llavors. En acabar la Guerra del Francès, l'any 1814, la societat va quedar dividida en dos grans sectors ideològics: el liberal i el conservador. El grup que volia un nou tipus d'estat, més modern i més dinàmic, comandat per una burgesia que només era incipient, i els partidaris de defensar els privilegis de l'Antic Règim (l'església, la noblesa...) fins a les darreres conseqüències. Els liberals es van desdoblar en progressistes i moderats, i

durant 60 anys, entre 1814 i 1874, els tres grups: liberals progressistes, liberals moderats i conservadors no van parar de fer-se la guitza i la guerra. És en aquests seixanta anys que esclaten les Guerres Carlines, a més de dotzenes de cops d'estat, canvis de règim i de constitució, i un rosari d'episodis traumàtics, entre els quals la revolució de setembre de 1868, que va destronar a Isabel II, i l'experiència de la Primera República (1873), que va durar onze mesos i va tenir quatre presidents. Fins que el general Manuel Pavia (gener de 1874) va fer caure la Primera República i Martínez Campos (desembre de 1874) va propiciar la Restauració Borbònica de 1875, amb l'entronització d'Alfons XII i la fi de tots aquests anys de guerra civil més o menys latent. Hi ha un poema d'Antonio Machado sobre les dues Espanyes que encaixa bé en aquest marc de tensions ideològiques i lluites civils que van omplir dues terceres parts del segle XIX:

Ya hay un español que quiere
vivir, y a vivir empieza
entre una España que muere
y otra España que bosteza.
Españolito que vienes
al mundo te guarde Dios
una de las dos Españas
ha de helarte el corazón.

És dins d'aquest marc tan llarg de crispació política i ideològica que la masia entra de ple dins de la literatura catalana. El món de la masia, amb el seu ordre jeràrquic, el sentit d'arrelament a la terra i a la tradició, així com una vinculació molt directa amb l'ortodòxia del cristianisme, converteixen els pobladors de les masies en els principals representants del conservadurisme. Van ser de les masies catalanes d'on van sortir bona part dels defensors del carlisme i poden servir d'exemple les tres generacions de líders carlins que va donar la família Tristany, de la masia de can Tristany, a Ardèvol.

En una de les obres ideològiques fonamentals del XIX, *La tradició catalana*, del bisbe Torras i Bages, s'al·ludeix sovint a la perfecció de vida tradicional i cristiana que surt de les masies: *A França –escriu el bisbe- la dissolució de la família ha arribat a un extrem espantós. La disgregació arriba fins al matrimoni, base i origen de la família .... Posem els ulls en la nostra Espanya i veurem que l'esperit de família és més vigorós en aquells països que posseeixen encara més viu l'esperit regional. L'amor a la casa*

pairal, el desig de conservació del patrimoni o de la indústria, l'ordenació jeràrquica familiar és superior. I en un altre paràgraf apunta que havem oït referir d'un gran propietari, ja difunt, senyor d'una casa d'antiquíssima soca en una important encontrada de Catalunya, que deia que en ella, tothom, fins els fematers, li eren parents (...) L'antiga casa catalana és un admirable exemple de pur, fecund i dolcíssim esperit de família. No solament lligava aquest vincle entre sí les tres o quatre generacions que vivien en una mateixa llar, sinó que eixint d'allí, com d'una deu abundosa, s'extenia pels costats, i els oncles, i les ties i els cosins formaven ja un vertader poble (...)

Torres i Bages va ser l'ideòleg del tradicionalisme cristià del XIX. Un dels seus contraris fou Valentí Almirall, catalanista liberal que teoritzava a la inversa i ironitzava, a vegades d'una manera cruel, sobre el pairalisme tradicional defensat per l'església. Fixeu-vos en aquest text, divertit i dur a la vegada, que només pot entendre's des d'aquesta perspectiva. És una mena de conte que porta per títol *Costums rancis de la terra*.

A la plana de Vic, que és una de les comarques més catalanes-rànries de la nostra terra, hi ha moltes cases campanudes, i en una d'elles, que batejarem amb lo nom de Puig Pardal, perquè fins lo nom sigui clàssic, hi vivia lo seu amo, que era tan català-ranci com lo casal i la comarca. S'havia casat amb una pubilla, com és ús i costum, i entre els dos reunien terres i boscos suficients per fer-hi dos pobles.

Los amos de Puig Pardal vivien completament a la catalana-rànria. Tenien casa a la ciutat de Vic, on passaven llargues temporades, però ordinàriament vivien a pagès. Tan a ciutat com a pagès tenien capella i capellà a casa, i encara no arribava un foraster, ja es tirava lo coll a terra d'algun anyell i d'algunes gallines. L'amo passava el temps caçant i seguint festes majors i aplecs, a menys que corressin carlins, puix que llavors feia partida pròpia amb los parcers i mossos i dava molt a fer als que els perseguien. La mestressa sabia fer bon arrop, i quan sortia de casa lluïa la millor euga, lo millor silló de muntar, lo millor mosso de peu i les més llargues arracades.

La casa estava muntada a l'antiga. Cada nit abans de sopar es deia el sant rosari. Lo capellà l'assenyalava, i al mig de cada "Ave Maria" s'ocorria a l'amo donar alguna ordre, i la donava produint una escena grotesca. A l'oració s'hi anyadien

sempre frases i apartats per l'estil dels següents: "Santa Maria, Mare de Déu –baixa herba als bous- pregau a Déu –l'euga es desferma, Laia!- per nosaltres pecadors – corre com un llamp de Déu! etc. etc." En aquella casa ni lo resar feia oblidar lo treball, ni lo treball lo resar. Per això, observava el concho de la casa, que un poble que resa i que treballa, per força ha de tenir algomogàvers en la història.

Durant la segona meitat del XIX i primera dècada del XX, les tensions entre aquests dos pols ideològics (conservadors / liberals) van prendre forma en diverses novel·les realistes i naturalistes i cito, com a exemples més clars i gairebé clàssics: *La família dels Garrigas* (1887), de Josep Pin i Soler, i *La vida i la mort de Jordi Fraginalls* (1912), de Josep Pous i Pagès, de la qual recomano, perquè són molt il·lustratives i d'una gran càrrega ideològica, les primeres pàgines.

-III-

LA DIVERSITAT OBERTA DEL SEGLE XX

La vida i la mort de Jordi Fraginalls és una obra modernista, una novel·la de plantejament simbòlic, com *Solitud*, de Víctor Català, centrada en la grandesa i en les dificultats dels seus protagonistes que han de vèncer els condicionaments vitals als quals els sotmeten les circumstàncies familiars. Jordi Fraginalls era el segon dels germans i havia de ser capellà perquè, des de temps reculats, així ho tenia decidit la força de la tradició imperant a la masia dels Fraginalls. En bona part, doncs, la novel·la es centra en la rebel·lia del protagonista i en el seu l'esforç per sortir del determinisme imposat pel tradicionalisme familiar.

D'una manera paral·lela al modernisme, va desenvolupar-se, a partir de 1906, el noucentisme que defensava una estètica d'harmonia, ordre, cànon, mesura i ironia. Els ideals del noucentisme eren darrere d'un polític com Prat de la Riba, d'intel·lectuals com Eugeni d'Ors i de poetes com Josep Carner i Guerau de Liost. La seva literatura s'abocava a la construcció d'una civilitat ciutadana i un país ideal que somiaven omplir d'escoles i biblioteques, ordre i cultura. Però una cosa és la teoria i una altra molt diferent, la pràctica. Per aquesta raó, Josep Carner, anomenat "Príncep dels poetes

catalans” i un dels intel·lectuals més compromesos amb la civilitat noucentista, té una colla de poemes deliciosos dedicats a la vida camperola, sempre amb un matisat sentit de l'ironia. N'he triat un, i *La sopa*, del llibre *La primavera al poblet* (1935).

La sopa

Fum que vas a la teulada
i que n'ixes floc a floc,
dius a la lluna afilada:
-vora l'olla salta el foc-.

La mare crida i trascola
i vigila de reüll
la sopa de farigola
que està si bull si no bull.

Si, de lluny, el fum albiures,
plega, pare, ton fadic;
ja s'entaulen les cadires
i les sopes fan bonic.

Fins la boca més llamenca
de desig d'haver-te es mor,
sopa humil, sopa rossenca,
mostrejada amb oli d'or.

Troballa que ens fores duta
per un savi saberut,
l'herba humil de roca eixuta
et penetra de virtut.

A la setena bocada
troben la conversa els grans
i a la última cullerada
hi ha la son per als infants.

Contemporani de Josep Carner, per bé que d'una generació més jove, va ser Josep Pla, antítesi del noucentisme. Pla era pagès i ell mateix es definia com un rústec tocat per la cultura. Va passar bona part de la vida habitant el mas de la seva propietat i a banda de ser l'escriptor català del XX amb un coneixement més directe del tema que tractem, ha estat, a parer meu, qui n'ha escrit els textos literaris més encertats. La

masia, els masos i masets, el món agrari i tradicional campen abundosos entre els milers de pàgines que va escriure Josep Pla, sempre amb un estil envejable, directe, clar, precís, a la recerca de l'adjectiu més adient i de l'expressió més exacta. De Josep Pla és el darrer text que us proposo, *Davant d'un mas*.

... a primer terme, un rostoll que un pagès petitet i saltironejant llaura amb un lent coble de bous. Més enllà del rostoll hi ha un camp d'alfals, d'un verd una mica aspre, lleugerament tocat per sobre de la flor de l'herba, que és malva i morada. Al costat mateix d'aquest camp, en el mateix repeu d'un pujolet, hi ha una vinya que el sol de setembre daura i rovella. Sobre aquesta perspectiva, apareix una gran masia a quatre vents, de pedra madura, amb un teulat de frontó triangular. Sota del ràfec hi ha una teoria de minúsculs arquets, que semblen pinyons arrengrats. El triangle del frontó, però, no és regular. El cantó de la dreta és una mica més llarg que el ràfec de l'esquerra. Aquesta irregularitat dóna una gràcia deliciosa al bloc de pedra. Paral·lel a la vertical de la casa, que la llum de la tarda estremeix en un batec calent, vagament rogenc, s'alça un vell xiprer solitari i esvelt. El brocal d'un pou, tocat de calç, posa, al costat de l'era, una forma d'amable intimitat. La llum del sol es bolca sobre la forma pomposa dels pallers, i la palla tendra acabada de batre té un color incandescent d'estany fos. Amb el pas de l'any, aquest color es tornarà de rovell d'ou, que després la pluja esgrogueirà i tornarà la palla cadavèrica.

(...) La casa està admirablement col·locada sobre el paisatge. Els homes que la construïren formaven part de l'anonimat més gloriós. S'adonaven, però, del pes, de les formes, de l'esperit de la realitat circumdant. Un bon gust instintiu, nascut de la seva innata humilitat, eliminà de la seva visió de les coses tot exabrupte presumptuós (...) Aquells homes alçaren la casa pensant que no era més que un element minúscul del paisatge. Crearen, per això mateix, una obra útil, elegant, bella. Quatre segles d'intempèries humanes i de meteorologies diverses semblen haver-la madurada: les seves línies s'han endolcit i lligat, encara més, a la terra; la pedra s'ha daurat i esmorteït. La seva contemplació em produeix una fascinació amable, dóna repòs i calma al meu esperit.

Les paraules de Pla són efectivament el darrer text d'aquesta sessió, però no pas la darrera manifestació artística. Fins ara, s'ha assajat posar en paral·lel la lectura del textos amb la projecció d'algunes pintures. Hem vist la *Masia en dia de pluja*, de Melcior Domenge (1871-1939) i *La masia. Oli sobre cartó*, d'Ignasi Malloï (1892-1940). Però no hi dubte que els quadre més famós vinculat al tema que tractem és *La masia*, de Joan Miró (1893-1983), una obra de frontera en la trajectòria del pintor, la peça que tancava un cicle per iniciar-ne un altre, el de la seva peculiar visió del cubisme. Miró mateix en parlava en aquests termes: *“La Masia” fou el resum de tota la meua vida al camp. Des d'un gran arbre a un petit cargolet, vaig voler posar-hi tot el que jo estimava al camp. Crec que és insensat de donar més valor a una muntanya que a una formiga (i això els paisatgistes no ho saben veure), i per això no dubtava de passar-me hores i hores per donar vida a la formiga. Durant els nou mesos que vaig treballar en “La Masia” hi treballava set o vuit hores diàries. Sofria terriblement, bàbarament, com un condemnat. Esborrava molt. I començava a desfer-me d'influències estrangeres per posar-me en contacte amb Catalunya.*

Atès que parlem de pintors i literats, bo serà saber que el primer propietari de *La Masia* va ser el novel·lista americà Ernest Hemingway, que va comprar quan tots dos artistes van coincidir a París, durant la dècada dels anys vint. No va ser, però, una peripècia fàcil. A Hemingway li agradava molt *La Masia*, però el marxant de Miró, Jacques Viot, en demanava cinc mil francs, que suposaven quatre mil dos-cents cinquanta francs més dels que mai havia pagat Hemingway per un quadre. Després de jugar-s'ho als daus amb un altre poeta americà que també vivia a París, Evan Shipman, i que era qui havia posat en contacte Miró i el marxant Viot, van acordar que anirien fent pagaments ajornats i la tela, metres tant, es quedava al taller del marxant: Explica el mateix Hemingway que, *quan va arribar el moment d'efectuar el darrer pagament el marxant ens va venir a veure. Estava molt content, perquè sabia que noi teníem diners ni a casa ni al banc. Si no pagàvem aquell dia, es quedaria el quadre. Finalment, Dos Passos, Shipman i jo vam manllevar els diners necessaris per diversos bars i restaurants, vam aconseguir fer-nos amb la pintura i la vam portar a casa amb un taxi. Al marxant li va saber molt de greu, perquè ja li havien ofert quatre vegades*

més del que nosaltres li pagàvem. Aleshores, de la mateixa manera que a nosaltres a França ens ho havien dit tantes vegades, li vam dir que els negocis eren els negocis.

En el taxi descapotable el vent bufava contra la gran tela com si fos la vela d'una barca i això feia que el taxista hagués d'anar avançant amb penes i treballs. Un cop a casa el vam penjar i tots ens el vam mirar satisfets. Jo no l'hauria bescanviat per cap quadre del món. Miró me'l va venir a mirar i em va dir:

-Etic molt content que tinguis "La Masia".

I avui en dia, sempre que ens veiem em diu:

-Continuo estant molt content, "tu sais", que tinguis "La Masia".

COM UN EPÍLEG

El món del mas i la masia va entrar tard en el món de l'art, però hi va tenir el protagonisme, potser discret, que he mirat de destriar. De tota manera, on trobo definit d'una manera precisa i neta la síntesi de tot plegat - vull dir la valoració del seu sentit històric, artístic, terral, econòmic i social – és en el darrer paràgraf del text de Josep Pla, del qual només he citat una part. Diu l'escriptor empordanès que l'atrau la contemplació de les velles masies, sobretot perquè les troba molt belles, però també li *produïxen, a més, un gran respecte. Davant d'elles, el meu esperit tendeix a pensar en coses més vastes i generals que les que la realitat concreta m'ofereix. En el sistema social del nostre país, aquestes cases tenen importància. És sempre molt útil, normatiu i necessari meditar sobre les nostres arrels terrenals. Quan ho faig, vénen a la meva memòria alguns textos que en el sistema de la nostra cultura ocupen un lloc essencial.*

El bisbe Torras i Bages, en una pastoral inoblidable, "La pagesia cristiana", veu, en les nostres cases de pagès, l'origen de la continuïtat del país.